

САВЧЕНКО
Світлана Володимирівна,
методист
наук.-метод. центру громадянського
виховання, виховних технологій та
позашкільної освіти
каф. суспільно-гуманітарної освіти та
виховання
Ін-ту післядипломної пед. освіти
Київського міського пед. ун-ту
ім. Б. Д. Грінченка
(м. Київ)

АСПЕКТИ АГРОКУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЗМУ

У статті розглядаються питання історіографії в праці дослідниці козацької доби Олени Апанович. Репрезентуються аспекти агрокультури українського козацтва в контексті ідей наукового бачення українського вченого XIX ст. Сергія Подолінського та нащадка українських козаків, видатного мислителя XX сторіччя Володимира Вернадського.

В статье рассматриваются вопросы историографии в работе исследовательницы казацких времен Елены Апанович. Репрезентируются аспекты агрокультуры украинского казачества в контексте идей научного видения украинского ученого XIX в. Сергея Подолинского и потомка украинских казаков, выдающегося мыслителя XX в. Владимира Вернадского.

There in the article some points of problems of historiography are analyzed in the research work by Olena Apanovich, the investigator of Cossack time. The aspects of agriculture of the Ukrainian Cossacks are represented in the context of ideas of scientific vision of the Ukrainian researcher of XIX century Serhij Podolynskiy and the descendant of the Ukrainian Cossacks, the prominent thinker of XX century Volodymyr Vernadskiy.

Видатний знавець історії українського козацтва, лауреат Державної премії імені Т. Шевченка, лауреат наукової нагороди Фундації Антоновичів (США) Олена Михайлівна Апанович упродовж 90-х років XX сторіччя розробляє історіософське осмислення конструктивного, творчого прояву українського козацтва в національній та всесвітній історії. Основним змістом її філософських сентенцій є твердження, що козацтво, будучи досконалою мілітарною силою, яка боронила український народ від нападників, стала

контекстом творчого державного, соціально-економічного і культурного самовияву українського народу впродовж фактично трьох століть.

Домінуючими аспектами конструктивного історичного творення козацтва Олена Апанович вважає діяльність гетьманської держави: утворення та утвердження Запорозької Січі – козацької республіки – і Українського державотворення під керівництвом видатного сина України, гетьмана Богдана Хмельницького, а також виникнення, утворення та утвердження козацької агрокультури. З цією проблематикою вчена виступала на П'ятій міжнародній французько-українській конференції: «Козаки. Історична роль. Відображення в літературі й мистецтві» (червень, 1991 р., Париж, Сорбонна) та на III міжнародному конгресі українців (серпень 1996 р., Харків).

Аспекти агрокультури українського козацтва розглядаються дослідницею в контексті ідей наукового бачення українського вченого XIX ст. Сергія Подолинського, зокрема, про працю на землі та розподіл сонячної енергії, яка є єдиним джерелом життя на планеті Земля. Сергій Подолинський у своєму дослідженні «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» доводить величезну роль селянства, яке своєю творчою працею на землі нагромаджує й зберігає сонячну енергію. Український учений Сергій Подолинський розробив концепцію й науково мотивував пріоритетність в еколого-економічному розвитку людства селянської праці у використанні земельних ресурсів, що в десятки разів примножують вироблений природою продукт [9, с. 48].

Історіософські погляди Олени Апанович щодо агрокультури українського козацтва були сформовані також на ідеях і моральних засадах Володимира Вернадського, мислителя, видатного природознавця XX сторіччя.

Володимир Вернадський, нащадок запорозьких козаків, створив на українській землі вчення про живу речовину та біосферу, що є теоретичним і практичним підґрунтям сучасної екології, та концепцію ноосфери (сфери розуму) – майбутнього періоду розвитку біосфери, пов'язавши в такий спосіб природознавство з історичною наукою.

Центральною темою вчення Вернадського про ноосферу є єдність біосфери і людства. У своїх роботах учений розкриває коріння цієї єдності, значення організованості біосфери в розвитку людства. Це дозволяє зрозуміти місце і роль історичного розвитку людства в еволюції біосфери, закономірності її переходу в ноосферу [2, с. 134]. Наступною з ключових ідей теорії Вернадського про ноосферу є те, що людина не є самодостатньою живою істотою, яка живе окремо за своїми законами, вона співіснує у середині природи і є частиною її. Ця єдність обумовлена перш за все функціональною нерозривністю довкілля і людини, яку намагався показати Вернадський. Людство само по собі є природне явище і природно, що вплив біосфери позначається не лише на умовах життя, але і на формі існування думки [5, с. 51].

Особлива актуальність проблем, які порушуються в концептуальній праці Олени Апанович «За плугом Господь іде», полягає в тому, що нині з надзвичайною гостротою відчувається й дедалі більше усвідомлюється реальна загроза екологічної катастрофи на нашій планеті, спричинена хижацьким характером сучасної техногенної цивілізації.

Дослідниця в своїх працях приходиться до висновку, що агрокультура українського козацтва мала витoki в ментальності українського селянства.

Досить важливим у формуванні ментальних установок українців був архетип Богині-Землі. Цей архетип позбавляє світогляд українців агресивної активності. Земля з прадавніх часів відігравала визначну роль у життєдіяльності та соціальному досвіді предків-праукраїнців. Українці становлять автохтонний етнос, що тисячоліттями перебував на тих самих землях, і землеробство було головним його заняттям. Рільництво на цих землях мало свої особливості, які визначають феномен українського землеробства.

Нашому селянинові завжди було притаманне особливо дбайливе, доброчесне ставлення до землі. Обробіток її супроводжувався численними засторогами і обрядами, пов'язаними великою мірою з природними циклами, із сільськогосподарським календарем. Від свого першопочатку українське

землеробство формувалося циклічно: підтримувалася багатовікова сівозміна поля, завдяки якій ділянки землі поперемінно «відпочивали» (не засівалися).

Сталими і нерозривними були також взаємостосунки українського землероба з природою. Своєю працею численні покоління вдосконалювали землю, нарощували такі багаті ґрунти, що згодом вони стали унікальним здобутком української агрокультури [1, с. 8].

Саме з праці на землі та бажання підтримувати і збільшувати її родючість виростало прагнення пізнавати процеси, які відбуваються в природі. Викристалізувався тисячолітній досвід у пізнанні її законів, циклів. Український землероб діяв так, щоб не порушувати внутрішньої рівноваги, ритмічності, гармонії в природі. Він спостерігав співвідношення землі з сонцем та природними явищами – дощем, вітром – і намагався зберігати рівновагу між лісами, полями, водами і луками.

Українці, що працювали на землі, підсвідомо виробили звичаєві закони охорони природи, накопичували досвід, який у наш час розвинутий, систематизований в науку – екологію.

Чарівна й багата українська природа діяла також на емоційність, почуття, що виливалося в поезії, у пісні, декоративно-ужитковому мистецтві, замилюванні красою рідного краю. Українець у природі відчував Божу всюдисущність. Через природу, культ її краси він приходив до глибокої, щирої, душевної релігійності. Земля, що стала головним складником світобудови в наших предків, праця на землі набували у них божественного освячення, символічно-сакрального сенсу. В українців навіть Господь оре ниву і сіє хліб [1, с. 12].

Довкілля і праця на землі формували навіть уявлення людей про добро і зло, внутрішні моральні засади – норми поведінки. Праця на землі була творчою, потребувала кваліфікації та досвіду. Створений селянином разом із природою продукт ішов не тільки на користь господаря, а й на благо інших людей. Отже, для українського землероба добрий результат праці на землі досягався через моральність, практичну користь, вправність та естетичне

задоволення. Однак за однієї неодмінної умови: щоб та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому.

З прадавніх часів традиційним був нахил українців до індивідуального землеволодіння і приватної власності. За Божою і людською справедливістю матеріальні блага, здобуті важкими зусиллями, не мусли бути змарновані, привласнені іншими людьми. Вони повинні були належати тому, хто їх набував, – господарю, а також тим, заради кого він живе, працює, заощаджує, тобто тим, хто успадковує власність господаря – його родині, найважливішій клітині людської спільноти, що забезпечує зв'язок безперервності роду і яка є носієм духовних вартостей.

Українці ніколи не завойовували чужих земель, всю свою життєву енергію вкладали у плекання рідної. У визвольній боротьбі українського народу – козацько-селянських повстаннях кінця XVI–30-их рр. XVII ст., Визвольній війні 1648–1657 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, селянських повстаннях XVIII, XIX століть, перших двох десятиліть XX століття – селянство виступало передусім за волю та повернення у свою власність землі, що була для нього джерелом не тільки біологічного існування, а й духовного життя [1, с. 15].

Зокрема, сильний вольовий елемент ментальності українців породив інститут козацтва. Як зазначає О. Апанович, козацтво своїми історичними коренями виростало із селянства. На запустілих, але вільних подніпровських просторах українські селяни рятувалися від феодально-кріпосницького гноблення та іноземного панування. Вони могли працювати вільно, без примусу, на власному полі, особисто розпоряджаючись виробленим продуктом, не віддаючи його феодалові. Козаки розривали пута феодального ладу, виходили з-під влади чужоземних держав не за допомогою збройних протистоянь, повстань, а прагнули зайняти землю, де могли б докласти свої працюючі руки до рільництва, досягнувши цього безкровним шляхом [1, с. 17]. Отже, завдяки козацтву розвивається процес повернення втрачених українських земель. В умовах тривожного і небезпечного прикордоння з Диким

Подем козацтво набуло напівгосподарського, напіввійськового характеру, воно змушене було поєднувати працю на землі зі збройною боротьбою проти турецько-татарських нападів.

Козацтво змушене було воювати. Цього вимагали обставини того часу. За О. Апанович, козак, будучи хоробрим професійним воїном, водночас залишався хліборобом, займався промислами, був творцем матеріальних і духовних цінностей [1, с. 19]. У покозаченій Україні в результаті вільної праці на власній землі розвинулася інтенсивна економіка, висока агрокультура, поширеною формою господарства якої були козацькі хутори. Культура козацького землеробства позначилася на характері селянського рільництва.

Коли в другій половині XVI – першій половині XVII ст. запроваджувалися Польщею фільварки-латифундії, що утверджувалися на обземеленні селян і якнайжорстокішій нерегулярній панщині, виникло унікальне, тільки Україні притаманне історичне явище, так зване «покозачення». «Покозачення» по суті було спробою мирним шляхом визволитися з-під влади Польщі і перейти під юрисдикцію козацтва, одержати право працювати вільно на власній землі.

Українська Гетьманська держава, що склалася в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, дала волю селянам, і вони стали дрібними землевласниками («кріпацтво було скасовано козацькою шаблею»). Запорозька Січ, яка взагалі ніколи не знала кріпацтва, зберігала автономне становище навіть у межах України і залишалася носієм української державності й після ліквідації гетьманства [1, с. 20].

Основною формою господарства на Запоріжжі був зимівник. Зимівники – давні запорізькі поселення – виникли в першій половині XVI ст. Вони засновувалися козаками на околицях Великого Лугу, в безлюдних тоді українських степах. У зимівниках поселялися мужні люди, які змушені були вести господарство у важких умовах і бути завжди готовими до відсічі нападу ворога. З часом особливо в Підпільненській (Новій) Запорізькій Січі зимівники розширюються у великі садиби з кількома житловими і господарськими

будівлями. Зимівник був своєрідним хутором і являвся головною формою землеволодіння на Запоріжжі. Будучи основою економічної структури Запорізької Січі, зимівник у системі її організації став найефективнішою формою господарювання, оскільки відповідав вимогам її демократичного устрою та природним і географічним умовам Запоріжжя.

Козаки засновували зимівники на військовій землі з дозволу Коша – уряду Запорізької Січі, але згодом ця земля ставала їхню власністю. Тільки власна і наймана праця, без феодалного примусу і кріпацтва, застосовувалась у запорізьких зимівниках.

У XVIII ст. зимівники перетворилися на великі багатогалузеві господарства, де поряд із землеробством розвивалося скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство та інші промисли, а також ремісництво.

Особливо інтенсивно в запорізьких зимівниках розвивалося скотарство, чому сприяла наявність природних випасів південного українського степу.

Господарство зимівників мало товарний характер, було орієнтоване на ринок. Через українських та іноземних купців зимівчаків вели торгівлю з містами Сходу і Заходу. Хліб запорожці також сіяли не тільки для власного вжитку, а й на продаж [1, с. 21].

Зимівник запорізьких козаків був першим в Європі типом господарства, який у наш час називається фермерським.

Важливе місце належало зимівнику і в духовному житті запорізького козацтва. У зимівниках народжувалися вироби ужиткового мистецтва. Широко відомий петриківський розпис, що твориться і в наші дні в селі Петриківка Дніпропетровської області, започаткований ще тоді, коли на місці цього села був зимівник останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського. Зимівники накладали відбиток і на формування фізичного, психологічного і морального типу запорожців. Хлопці-підлітки та юнаки, проходячи тут першу школу господарської діяльності, виховувалися в умовах нелегкого, суворого, небезпечного хутірського життя. Сучасники відзначали також традиційну українську гостинність запорожців-зимівчаків.

Мешканці зимівників перебували віч-на-віч з природою і вчилися правильному до неї ставленню. Запорожці відчували себе її синами, користуючись багатствами природи, прагнули ні в якому разі не зменшувати їх [1, с. 22].

Культура козацького хліборобства – вільна праця на власній землі, козацькі хутори, запорізькі зимівники – багатогалузеві господарства фермерського типу, орієнтовані на ринок, – усе це позначилося на високій землеробській культурі всього українського селянства. Козаки колонізували й пристосовували для життя та хліборобства спустошені у свій час українські землі Середнього і Нижнього Придніпров'я, вільно працювали на власній землі, без феодалного примусу, розвинувши інтенсивну економіку, першими створили на Європейському континенті форму господарства фермерського типу – козацькі хутори, запорізькі зимівники. Історіософське осмислення конструктивної історичної діяльності українського козацтва, його внесок у людську цивілізацію, зокрема створення агрокультури, в якій творча праця на власній землі, в гармонії з природою, піднімає козацтво, хліборобську працю до рівня ноосфери. Отже, українське козацтво зробило крок у ноосферу, і це надає йому планетарного значення.

Спираючись на ідеї Володимира Вернадського та Сергія Подолинського Олена Апанович висловлює сподівання щодо наповнення нашої незалежної держави українським змістом. Бо лише справжня Українська Національна держава може забезпечити історичний самовияв української нації. Саме тоді будуть відроджені у нас, але без жодної канонізації, найкращі й найцінніші давні українські хліборобські традиції, духовний зв'язок із землею, гармонійні взаємовідносини з природою. А для цього будуть, нарешті, створені нормальні умови для творчої праці на землі, щоб вона стала корисним прибутковим і почесним заняттям, а приватне індивідуальне володіння – фактором економічної стабільності.

Список використаної літератури

1. *Апанович О.* За плугом Господь іде // Олена Апанович. – Севастополь : Б-ка часопису «Дзвін Севастополя», 1999. – 26 с.

2. *Вернадский В. И.* Живое вещество о биосфере / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1994. – 672 с.
3. *Вернадский В. И.* Очерки по истории современного научного мировоззрения (1902–1903) // В. И. Вернадский. Избранные труды по истории науки. – М. : Наука, 1981. – С. 32–185.
4. *Вернадський В. І.* Вибрані твори / В.И. Вернадский. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 84–89.
5. *Вернадський В. І.* Жива речовина / В. И. Вернадский. – К. : Вища школа, 1979. – С. 49–56.
6. *Гумилевский Л.* Вернадский / Л. Гумилевский. – М. : Молод. гвардия, 1961. – С. 37–41.
7. *Кузнецов М. А.* Учение В. И. Вернадского о ноосфере : перспективы развития человечества / М. А. Кузнецов // Вопросы философии. – М., 1988. – № 3. – С. 39–48.
8. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 123 с.
9. *Подолинский С. А.* Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. А. Подолинский. – М. : Ноосфера, 1991. – 85 с.
10. *Чесноков В. С.* Сергей Андреевич Подолинский / В. С. Чесноков. – М. : Наука, 2001. – 184 с.